

Гули Тоирова

ПРАГМАЛИНГВИСТИКА

ЎҚУВ ЛУҒАТИ

Тошкент
«Akademnashr»
2016

Аннотация ёзиш керак

Тақризчилар:

С.Муҳаммедова, филология фанлари доктори, профессор
2-тақризчи - ?

Илмий кенгаш томонидан нашрга тавсия борми?

А

АДРЕСАНТ	прагмалингвистикада сўзловчи, мулоқот иштирокчиси; ўз фикрини оғзаки шаклда баён этувчи, гапирувчи шахс.
АДРЕСАТ	прагмалингвистикада тингловчи, мулоқот иштирокчиси; диққат-эътибор билан эшитувчи икки шахс.
АДЪЮНКЦИЯ	ядро гап таркибига бошқа элементларни қўшиш йўли билан трансформантларни ҳосил қилиш.
АНИҚ (КОНКРЕТ) МАЪНО	маълум нарсани атовчи маъно. Масалан: <i>чай, нон, шакар</i> каби.
АНТРОПО-	(антропологик тилшунослик) тилшунликнинг ўз ёзувига эга бўлмаган тилларни ўрганувчи соҳаси.
АРТИКУЛЯЦИЯ	нутқ аъзоларининг товуш талаффузидаги хизмати.
АСЛ (АСОСИЙ) МАЪНО	бошқа маъноларга боғлиқ бўлмаган маъно. Масалан: <i>бош одам организмининг юқори қисми</i> .
АССОЦИАТИВ МУНОСАБАТ	лисоний (лингвистик) бирликларнинг сўзловчи хотирасидаги ўзаро боғлиқ муносабати (Соссюр).

**АССОЦИАТИВ
(ПАРАДИГМА-
ТИК)
ПАРАДИГМА**

бир неча дискрет элементларнинг маълум бир мақсадни ифодалашга хизмат қилиши ва ўзига хос бутунлик ташкил этиши билан бирлашиб, бирликлар ўзаро барқарор муносабатлар билан боғланган, яъни система элементлари бир-бирини эслатиб турадиган, лекин бири иккинчисини рад этадиган, бир-бири билан синтагматик муносабатга кириша олмайдиган, биргалиқда қўлланилмайдиган парадигматик система элементлари замон бир хиллигига эга бўлмади ҳамиша бир-бирини инкор қилади, бири қўлланилганида иккинчиси қўлланилиши мумкин эмас.

АТАМА (ТЕРМИН)

тушунчага мос келадиган маъно. Масалан: *морфема, теорема, алгебра* каби.

АҲВО

алоҳидалик, ҳодиса, воқелик, оқибат. Моддий шаклда инсонга бевосита кузатишда берилган, яъни кўрилиши, сезилиши, ўлчаниши мумкин бўлган алоҳидалик, ҳодиса, воқелик, оқибат каби фалсафий категориялар бўлиб, кузатиш (тажриба, эмпирия) асосида тавсифланади.

АҲВОЭ

алоҳидалик, ҳодиса, воқелик, оқибат, эркинлик.

Б

БЕВОСИТА ИШТИРОКЧИЛАР

1. Зарурий нутқий бирликлар боғланиши (Блумфилд). 2. Муайян конструкциянинг шаклланишида бевосита қатнашган бир ёки бир неча иштирокчи.

БЕЛГИ

идрок қилувчига ўзи ҳақида ва ушбу белгидан ташқаридаги бошқа нарса ҳақида маълумот берувчи моддий восита.

БИР ЎЛЧОВЛИ ЗИДЛАНИШ

икки аъзонинг зидланиши учун асос бўлган белгининг фақат шу зидланишига хос, зидланиш системасининг бошқа аъзоларида учрамайдиган зидланиш (Трубецкой).

БОҒЛИҚ МОРФЕМА БОҒЛИҚ ШАКЛ

жумла бўлиб кела олмайдиган шакл (Блумфилд).

ҳеч қачон алоҳида қўлланилмайдиган шакл (Блумфилд).

В

ВЕРДИКТИВ АКТ

объектив оламдаги предмет, ҳодиса ва воқеанинг матн воситасида номланиши.

Г

ГАП

маълум қоидалар асосида ташкил топган морфемалар кетма-кетлиги (Блумфилд).

ГЛОССЕМА

тил сигналларининг энг кичик маъноли бирлиги (Блумфилд).

ГРАДУЛ (ДА- РАЖАЛИ) ЗИДЛАНИШ

зидланувчи аъзолар зидланишга асос бўлган белгининг турли даражасини кўрсатувчи зидланиш. Масалан, оғиз очилишининг турли даражасини кўрсатувчи у ў; и э а унлилари зидланиши (Трубецкой).

Д

ДЕДУКТИВ МЕТОД

ўрганилаётган объектга бутунлик сифатида қараш ва бутундан бўлақларни ажратиш йўли билан тилнинг иерархик табиатини очиш усули. Бутун унинг қисмлари йиғиндисидан доимо катта деб қаралади. Қисм фақат бутуннинг қисмигина бўлиб қолмай, ўзининг ҳам мустақил ҳаётига эга.

ДЕЙКТИК БЕЛГИЛАР

ишора қилувчи лингвистик бирликлар; уларга олмош ва атоқли отлар киради. Олмош туркумига хос сўзлар

индексиал белгилар сифатида дейктик элементлар ҳисобланади ва уларга хос денотатни контекстсиз аниқлаб бўлмайди. Фақат нутқий вазиятни тўлиқ қамраб олган нутқий акт кўринишларигина дейктик элементлар денотатини очиш учун хизмат қилади. Ўзбек тилшунослигида ҳам индексиал белги вазифасини бажарувчи сўзлар «ҳавола бўлак» атамаси билан юритилади. Унда таъкидланишича, «дейксис белгиларнинг моҳияти шундан иборатки, улар мазмунни воқеа, белги, нарсаларни бевосита ифодаламайди, балки уларга ишора, ҳавола қилади, шунга кўра, уларни мазмунан кучсиз, бўш сўзлар сифатида қараш мумкин. Олмош ва нисбий сўзлар¹, атоқли отлар дейксис белгилар бўлиб, контекстда улар ҳавола бўлак вазифасини бажаради.

**ДЕЛИМИТАТИВ
ФУНКЦИЯ**

гап таркибидаги бир сўзни бошқа сўздан фонетик жиҳатдан ажратиш вазифаси (Трубецкой).

ДЕРИВАТ

ядро гапдан маълум деривация оператори ёрдамида ясалган ҳосила гап.

¹ Маҳмудов Н. Эргаш гапларнинг табиати ва таснифи масаласи // Ўзбек тили ва адабиёти. 1991. №3. – Б.18.

**ДЕРИВАТОР
ДЕРИВАЦИЯ
ОПЕРАТОРИ
ДЕСКРИПТИВ
БЎЛМАГАН
СЎЗЛАР**

айн. Деривация оператори.

ядро гапдан ҳосила гапни ясовчи восита.

объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисаларни бевосита номламайдиган, балки уларга ишора қиладиган сўзлар. Индикатив бўлмаган сўзлар ҳам худди шундай, номлаш хусусиятига эга бўлмайди, ишора қилиш вазифасини бажаради.

**ДЕСКРИПТИВ
СЎЗЛАР**

объектив оламдаги нарса ва ҳодисаларни аниқ денотатив маъно билан ифодалайдиган сўзлар. Бунинг учун нутқ вазиятининг кераги йўқ. Индикатив сўзлар ҳам худди шундай.

ДЕТЕРМИНАЦИЯ

барқарор ва ўзгарувчан бирликлар ўртасидаги бир томонлама тобе муносабат.

**ДИАХРОН
ЛИНГВИСТИКА**

объектларнинг динамик, эволюцион жараёнини ўрганувчи тилшунослик (Соссюр).

ДИВЕРГЕНТ

дивергенция ҳодисаси асосида ҳосил бўлган товуш (Бодуэн).

ДИВЕРГЕНЦИЯ

комбинацион муносабат натижасида ҳосил бўлган уйғунлиқдаги ўзгариш (Бодуэн).

ДИКТАЛ МАЪНО

синтактик бирликлар воситасида ифодаланган объектив мазмун, жумладаги асосий ҳукм пропозиция.

ДИСКУРС

(фикр алмаштириш, нутқий мулоқот) сўзловчи ва тингловчи орасида ўзаро суҳбат, саволга яраша жавоб бериш. Мулоқот жараёнида сўзловчи (курс назариясида бу *коммуникатор* деб аталади) тингловчига (*адресатга*) ўз нутқи ёки мулоқот жараёни орқали ўзини таништиради. Дискурс фикрни баён қилиш жараёни, лисоний имкониётларнинг ёзма ёки оғзаки шакли моддий воқеланиши, лисоний ва нолисоний воситаларнинг биргалиқда ишлатилиши, лингво-этно-психо-ситуацион омиллар мажмуи. Дискурс турли лисоний ва нолисоний омиллар бутунлигидан ҳосил бўлган ўзига хос мураккаб бир тизим, системадир. Дискурс лисоний ва нолисоний омиллар (прагматик, ижтимоий-маданий, рухий) билан биргалиқдаги матн; воқеа кечиши нуқтаи назаридан қаралаётган матн; мақсадли ижтимоий ҳаракат сифатида қараладиган нутқ. Дискурс лисоннинг яратувчанлик соҳаси (намунаси), ўз навбатида, туғилган ғоя, коммуникатив мақсад (интенция) натижасидир. Дискурс **матнга** нисбатан номоддий объект саналади.

ДИСКУРС СТРУКТУРАСИ

дикурс жараёни иштирокчилари (сўзловчи / коммуникатор ва тингловчи / адресант); курс воситаси бўлган умумий тил (ўзбек тили, рус тили, инглиз тили) лисоний вербал омиллар; курс учун умумий бўлган лисоний новербал (*кинетик: ишоравий, мимик*) ва фонацион омиллар; курсив мақсад (кутилган ёки кутилмаган, сўзловчи ва тингловчи мақсади), курсив ҳолат (жинси, савияси, келиб чиқиши, ёши, маълумоти, мутахассислиги...)

ДИСКУРСИВ ВАЗИЯТ

(уйда, кўчада, машинада, телефонда, скайп орқали); мулоқот бошлангунга қадар унга тайёргарлик босқичи мулоқот ибтидоси (муқаддимаси) деб номланса, мулоқотдан сўнг чиқариладиган хулоса ёки таассурот мулоқот интиҳоси ёки самараси деб аталади.

ДИСКУРС ТУРЛАРИ

1. Диалогик курс (суҳбат, ҳангома, гурунг, дебат, савол-жавоб).
2. Монологик курс (сиёсий маъруза, илмий маъруза, оммабоп маъруза).
3. Фатик курс (лутф, хушомад (комплимент); мақтов, миннатдорлик; ҳазил-мутойиба; олиб қочиш / чалғитиш (флирт); айблов; таҳқир-ҳақорат;

**ДИСТИНКТИВ
ФУНКЦИЯ
ДИСТРИБУЦИЯ**

тахдид; муносабатларни аниқлаш / муносабатларга аниқлик киритиш (выяснение отношений); миннат-гина; қочирим-пичинг; масхара-мазах; вақт-гузаронлик (структурования времени) турлари: зодагонлар давра суҳбати (светская беседа); оддий гурунг (болтовня); хаёл, орзу-истаклар).

товушларнинг маъноли бирликларни бир-биридан фарқлаш вазифаси.

1. Элементларнинг жойлашиш тартиби, ўзаро муносабати.

2. Элементларнинг муносабат типлари, моделлари.

**ДОИМИЙ
ЗИДЛАНИШ**

тил системасидаги зидланувчи аъзолар нутқ жараёнида муайян синтагматик муносабатга киришганида ҳам зидланишга асос бўлган белгини сақлаб қолувчи зидланиш.

И

ИЗОСИГН

ассоциатив моҳиятига кўра турли парадигмаларга мансуб, лекин ўхшаш, бир хил ижтимоий-информатив қийматга эга дискрет элементларнинг бир прагматик системага

ИЛЛОКУТИВ АКТ

ИЛЛОКУТИВ КУЧ

бирлашувчи ва шу бирлашувни график акс эттирувчи чизиқ. Изосигн муайян шароит билан белгиланадиган релевант ва иррелевант компонентлар моҳиятан ўхшаш, бир хил ижтимоий-информатив қиймати симметрик ва асимметрик хусусиятга эга **НМ** тизимнинг график инъикосидир. қайсидир ифодани талаффуз қилиш жараёнидаги коммуникатив мақсад, коммуникатив ният; сўзловчи нутқига хос коммуникатив ниятнинг ошкора ва яширин шакли. сўзловчининг вербал ва новербал имконияти. Сўзловчи ниятининг ифодаланиш даражаларида иллокутив куч муҳим ўрин тутади. Иллокутив кучни сўзловчининг талаффуз ва ифодалаш имкониятлари деб номлаш мақсадга мувофиқ. Ифодалаш имконияти (иллокутив куч) тушунчаси сўзловчининг идрок қилиш қобилияти ҳамда уни баён этишидаги иллокуцион имконият даражаларидир. Жумладан, тингловчини маълум хатти-ҳаракатларни бажаришга ундаш учун сўзловчи нутқига хос иллокуцион қатъият куч кўринишларидан бири саналади.

ИЛМИЙ БИЛИМ

Ифода имконияти (иллокутив куч) кўринишларидан бири фикр ифода-далаш усуби ёки тактикаси ҳисобланади. Сўзловчи ўз ниятини амалга ошириш учун нутқий таъсир этиш усули ёки тактикаси воситаси билан тингловчининг ички руҳияти ё ички позициясини аниқлаб олади. инсон ақлий фаолиятининг энг юқори босқичи.

ИЛМИЙ БИЛИШ МАҚСАДИ

амалий фаолият предметларининг бирор-бир маҳсулотга айланиш жараёнини кузатиш.

ИММАНЕНТ- СЕМИОЛОГИК МЕТОД

лингвистик бирликларни иерархик тузилишига эга бутунлик сифатида эътироф этувчи ва унинг ана шу иерархик тузилишини ёритишга қаратилган усул.

ИМПЛИЦИТ ИФОДА

шаклан йиғиқ, мазмунан ёйиқ (яширин) ифода.

ИНДИВИДУАЛ ИЛЛОПЕРЛОКУ- ТИВ АКТ

сўзловчи ва тингловчи учун маълум бўлган лингвистик акт. Баён қилинган ахборот таркибида сўзловчи учун ҳам, тингловчи учун ҳам англашилган акт индивидуал иллоперлокутив акт саналади. Чунки нутқ иштирокчиларининг ҳар икки-си маълум коммуникатив мақсад

ИНДУКТИВ МЕТОД

асосида таъсир этиш учун нутқий мулоқотга киришади.

бевосита кузатишда берилган нутқий бирликларни физик, физиологик табиатига асосланиб ўрганиш усули.

ИНТЕГРАЛ (БИРЛАШТИРУВЧИ) БЕЛГИ

икки зидланаётган аъзоларни бир-биридан фарқловчи белги.

ИНТЕРДЕПЕН- ДЕНЦИЯ

бири иккинчисининг бўлишини тақозо қилувчи ўзаро тобелик муносабати (Ельмслев).

ИНТРОДУКТИВ АКТ

тингловчи тасавури учун мос келмайдиган ноаниқ лингвистик акт. Баён қилинган ахборот мазмунида бирор факт ҳақидаги маълумотнинг тингловчи учун ноаниқ кўриниши референциал актга хос ноаниқ (интродуктив) акт деб юритилади.

ИНФОРМЕМА

турли сатҳга оид лингвистик воситаларнинг рационал, интеллектуал ахборот ифодаловчи кўринишлари. Информема матн ёки нутқда фақат сўзловчи назарда тутган нейтрал вазифага эга оддий ахборот кўриниши ёки сўзловчи хусусий муносабатидан холи бўлган пропозитив мазмундир. Информема тилнинг

турли сатҳига оид бирликлар бўлиб, улар фақат рационал, интеллектуал ахборот ташувчи белгиларга эга. Информемалар ўзида фақат рационал, интеллектуал ахборот кўринишларини ифодалаш билан прагмемалардан ажралиб туради.

**ИФОДА
СУБСТАНЦИЯСИ
ИЧКИ
ЛИНГВИСТИКА**

тил ёрдамида системалаштирилган товушлар занжири (Ельмслев). муайян бир тилнинг ички тузилиши ва хусусиятини, нутқий фаолиятини ўрганувчи фан (Соссюр).

ИЧКИ ОМИЛЛАР

улар асосида таркибий қисмлар лисоний вербал ва лисоний новербал (*кинетик новербал воситалар: ишоравий кўринишлар, мимик кўринишлар ҳамда фонацион новербал воситалар*) каби икки нисбатан катта гуруҳга ажратилади.

ИШТИРОКЧИЛАР

1. Конструкция таркибида иштирок этган барча маъноли бирликлар.
2. Матн қисмлари (Блумфилд).

К

КЕНЕМА

ифода плани бирлиги (Ельмс-лев).

КЕНЕМАТИКА

кенемаларни ўрганувчи тилшунослик бўлими (Ельмслев).

КИНЕСИКА

имо-ишора, мимика ва пантомимага хос муҳим ҳаракат йиғиндиси; новербал восита компонентлари қаторига киради. Адресат тана ҳаракатлари билан боғлиқ маъно ифодаш усуллари билан бири.

КОГЕРЕНЦИЯ

товушларнинг ўзаро ёки бирининг иккинчисига комбинацион тобелиги (Бодуэн).

КОМИССИВ АКТ

сўзловчи нутқига хос мажбурият акти (*эртага келаман* ваъда акти).

КОММУНИКАНТ

мулоқот иштирокчилари, суҳбатдош, ўз фикрини оғзаки шаклда баён этувчи, гапирувчи шахс, тингловчи ва диққат-эътибор билан эшитувчи икки шахс.

КОММУНИКАТИВ

кенг қамровли белги, мулоқот бир-

КОМПЕТЕНЦИЯ

ликларини қўллаш тактикасини

(МУЛОҚОТ

ҳам, мулоқот вазиятидан фойдаланиш

ҚОБИЛИЯТИ)

маҳоратини ҳам, мулоқот унсурларини коммуникатив интенция йўлида уюштириш малакасини ҳам ўз ичига олади.

КОММУНИКАТИВ ТАКТИКА КОММУТАЦИЯ	сўзловчининг фикр ифодалаш усули. ифода планидаги ўзгаришнинг мазмун планида ҳам ўзгаришга олиб келиши.
КОНСТЕЛЛЯЦИЯ	функция аъзоларининг бири иккинчисини тақозо этмайдиган тобе муносабат (Ельмслев).
КОНСТИТУЕНТ	ички мураккаб шакл учун умумий қисм саналган тил шакли (Блумфилд).
КОНСТРУКЦИЯ	морфемаларнинг ўзаро қўшилувидан ташкил топган бутунлик (Блумфилд).
КОНТЕКСТ	мазмун жиҳатидан тугалланган, ўз таркибидаги сўз ва ибораларнинг маъноларини белгилашга имкон берадиган нутқ парчаси. Контекст нутқ вазиятини ҳам қамраб олади.
КОНТИНИУМ КОНТРАСТ ДИСТРИБУЦИЯ	жумла (Блумфилд). бир хил қуршовда бири ўрнида иккинчиси алмашилиб келиб маънони ўзгартирувчи муносабат.
КОРРЕЛЯТИВ	тарихан бир манбадан келиб чиқса ҳам, ҳозирги кунда фарқланувчи турли товушлар. Масалан, рус тилида <i>бегу бежат</i> сўзларидаги г ж товушлари (Бодуэн).

КОРРЕСПОНДЕНТ

тарихан бир манбадан келиб чиқиб, ҳозирги қардош тилларда фарқли талаффуз қилинувчи товушлар (Бодуэн).

**КУЛЬМИНАТИВ
ФУНКЦИЯ**

гап таркибидаги сўзларни фонетик жиҳатдан уюштириш, сўз қисмларини бир урғу остига бирлаштириш вазифаси (Трубецкой).

**КЎП ЎЛЧОВЛИ
ЗИДЛАНИШ**

маълум бир зидланиш учун асос бўлган белги зидланиш системасининг бошқа аъзоларида ҳам учрайдиган зидланиш.

Л

ЛЕКСЕМА

эркин морфема (Блумфилд).

ЛЕКСИКОН

тилнинг барча эркин морфемалар захираси.

ЛЕКСОПРАГМАТИКА

айн. Лексик прагматика. Лингвистик прагматиканинг лексикология соҳаси билан муносабати унинг қуйидаги масалаларида аниқ кўринади. Лексема семемасининг таркибий қисмларида нейтрал, услубий бўёқдорлик ва уларнинг нутқдаги қўлланиш вазифасига кўра ҳис-ҳаяжон белгиларининг (лексема семемасига хос

ҳис-ҳаяжон семантикаси) мавжуд ёки мавжуд эмаслиги билан лингвистик прагматиканинг захираси саналади. Озиқ-овқатни истеъмол қилиш даражасига кўра лексема семемасида миллий ўзига хосликнинг прагматик фарқланиши. Лексема семемаси прагматика йўналиши билан боғланишининг учинчи жиҳати лексема семемасининг кишилар хотирасидаги тушунчалар билан боғланиш даражасининг мавжуд ёки мавжуд эмаслигидир.

ЛИСОНИЙ ҚОБИЛИЯТ

муайян тилда сўзлаша олиш қобилияти; бу қобилиятга эга бўлмаслик шахснинг мулоқотга киришувига монелик қилади.

ЛОКУТИВ АКТ

маълум товуш ва сўзларни ўша тил қонун-қоидалари ва грамматикасини ҳисобга олган ҳолда талаффуз қилиш, шу асосда ифодани мазмун ва референция билан таъминлаш. Локутив акт ички фарқланиш белгисига кўра уч гуруҳга ажратилади: фонетик, фатик, ретик актлар. Фонетик, лексик ва синтактик

бирликларнинг сўзловчи томонидан меъёрий талаффузи локутив акт деб қаралади. Локутив актнинг моҳияти жумланинг маълум грамматик қоидалар ёрдамида талаффуз қилиниши билан ойдинлашади.

М

МАЗМУН СУБСТАНЦИЯСИ МАКСИМА ТАМОЙИЛЛАРИ

тилда сўз ифодасини топган борлиқ факти, тушунча.

. Миқдор тамойили (маълум қилинаётган ахборотнинг миқдорини белгилаш ёки чегаралаш): а) маълум қилинаётган ахборот талаб даражасида бўлмоғи даркор; б) ортиқча маълумотни беришга ҳаракат қилма. 2. Сифат тамойили, яъни «берилаётган ахборот ҳақиқат бўлишига ҳаракат қил»: а) ёлғон ахборотни узатишга уринма; б) ўзинг тўлиқ маълумотга эга бўлмаган ҳодиса ҳақида гапирма. 3. Мавзуга оидлик тамойили мавзудан узоқлашма, керак бўлган маълумотни беришга интил.

MATH

4. Мулоқот услуби (тарзи) тамойили, яъни «аниқ ва тушунарли сўзлашга ҳаракат қил»: а) нотаниш, тушунилиши қийин бўлган ибораларни қўллашдан қоч; б) дудмалликдан узоқ тур; в) баёнинг қисқа бўлсин; г) нутқинг мантиқий, узвий, тартибли бўлиши лозим.

Ўзида контекст ҳамда нутқ вазиятини ифодалаган мазмун ва шакл бирлиги; турғун, тайёр маҳсулот. Дискурс эса кечаётган нутқий мулоқот жараёнидир. Ҳ.Ҳаберланд матнни турли жойда, турли пайтда пайдо бўлиши мумкин бўлган предмет, дискурсни эса аниқ замон ва маконда кечаётган ҳодиса деб ҳисоблайди. Олимнинг қайд этишича, «матндан чекланмаган миқдорда фойдаланиш мумкин, уни бир жойдан иккинчисига кўчириш имкони бор, дискурс ҳозиргина кечаётган жараён, у ҳар сафар қайта яратилади». Матн лисоний маҳсулотлар, кечган мулоқот натижаси, маҳсули (оғзаки матн) ёки ёзув фаолияти, нашр натижаси (ёзма матн). Матн моддий объектдир.

МАҚСАД

инсон амалий фаолиятининг аввалдан фикран ўйланган натижаси. Ҳодисалар ривожининг объектив қонунларини ва истиқболини тўғри тушуниш натижасида аниқ **мақсад** юзага келади. Ўз олдига аниқ мақсадни қўя билиш эса фақат инсонга хос. Мулоқот жараяни самарали бўлишининг биринчи шарти мақсадни тўғри белгилаб олишдир.

МЕНТАЛ АКТ

сўзловчи назарда тутган коммуникатив ният билан тингловчи тасаввурининг ўзаро мослиги, яъни вербал ифода воситаси билан тингловчи тасаввурига кира олиш. тил бирлигининг моддий шакл сифатидаги изоҳи.

МЕЪЁР

МОДАЛ МАЪНО

маълум лингвистик воситалар ёрдамида баён қилинган пропозицияга сўзловчи муносабати.

МОРФОПРАГМАТИКА

айн. Морфологик прагматика. Сўзловчининг мавжудликдаги воқеликка муносабатини ифодаловчи морфологик воситалар морфопрагматик йўналишни ташкил этади. Чунки морфопрагматика сўзловчининг ички нияти билан

алоқадор мақсадни тадқиқ этишга қаратилган тилшуносликнинг янги йўналишларидан биридир. Масалан, *Йигитча, ўрнингиздан туринг-чи* жумласида ўткир кесатиқ маъносининг мавжудлиги сўзловчи шахс ниятини юзага чиқариш учун хизмат қилади. Шу маънода бундай мазмуний шаклдаги ҳодисалар морфопрагматик аспектда таҳлил қилинади.

МОРФЕМА

1. Бошқа майда морфологик бирликларга бўлинмайдиган морфологик бирлик (Бодуэн). 2. Энг кичик маъноли шакл (Блумфилд). 3. Тилнинг мазмуний системаси билан тўлиқ қўлланиладиган энг кичик ифода системаси бирлиги (Глисон).

МУЛОҚОТ

мураккаб кўринишдаги лисоний (нутқий) тафаккур фаолияти. Мулоқот мақсадли фаолият, бу фаолият доирасида бажариладиган ҳар бир ҳаракат ўз мақсадига, интенциясига эга.

МУЛОҚОТ БИРЛИГИ

лисоний ва нолисоний (миллий, ижтимоий, руҳий, шароит билан боғлиқ, одатий ва ҳ.к.) омилларнинг мулоқот жараёнида биргаликда мураккаб бир ҳодиса сифатида воқеланиши ва мулоқот жараёнида маълум бир информатив-экспрессив функцияни бажариши.

МУЛОҚОТ КЎРИНИШЛАРИ

1) реал ҳамсуҳбат билан мулоқот: шахслараро, гуруҳ мулоқоти, вакилий мулоқот; 2) иллюзор ҳамсуҳбат билан мулоқот: ҳайвонот олами ва нарсалар билан мулоқот; 3) ҳаёлий ҳамсуҳбат билан мулоқот: иккинчи «мен» ва реал бўлмаган одам образи билан мулоқот.

МУЛОҚОТНИНГ МАҚСАДИ

алоқа ўрнатиш, фикр алмашиши. Контакт муносабатни рўёбга чиқаришда сўзловчи ва тингловчида айнан бир хил мақсад бўлиши мумкин эмас, аммо уларнинг мақсадларида уйғунлик бўлиши керак. Акс ҳолда, мулоқот самарасиз кечади ёки таъсирсиз узилади. Сўзловчи маълум бир ахборотни тингловчига қуйидагича етказишни ўз олдига мақсад қилиб қўйиши мумкин:

1. Бирор факт ҳақида ахборот ет-казиш.
2. Тингловчига қаратиб илтифот (конотив) кўрсатиш.
3. Бошқарув (регулятив).
4. Хитоб (апеллятив).
5. Таъсир этиш.
6. Ҳаяжон.
7. Маслаҳат, ундаш.
8. Табриклаш ва ҳ.к.

Тингловчининг мақсади эса тинг-лаш ва ахборот / маълумотни тўғри қабул қилишдир.

МУЛОҚОТНИНГ ТАЪСИР БИРЛИКЛАРИ

ички таъсир бирликлари (милла-ти, жинси, ёши, ижтимоий белги-лари, таъсир бирлигига яқинлик даражаси) ва ташқи таъсир бир-ликларига (вақти, вазият, ҳолат, ижтимоий ҳолат) ажратилади².

МУЛОҚОТНИНГ ТУРЛАРИ

1) коммуникантларнинг макон ва замонга нисбатан ҳолатига кўра: контакт ва дистант мулоқот; 2) воситачилик қилувчи «аппарат»-нинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигига кўра: бевосита ва

² Мўминов С.М. Ўзбек мулоқот ҳулқининг ижтимоий-лисоний хусусият-лари. Филол. фан. док... дисс. – Тошкент, 2000. – Б.18 – 19.

билвосита; 3) тил бирликларининг шаклланишига кўра: оғзаки ва ёзма мулоқот; 4) сўзловчи ва тингловчининг позициясига кўра: диалогик ва монологик мулоқот; 5) мулоқот иштирокчиларининг миқдорига кўра: шахслараро ва оммавий мулоқот; 6) шарт-шароит ва коммуникантларнинг ўзаро муносабатларига кўра: расмий ва норасмий³.

МУЛОҚОТ РИТОРИКАСИ

икки турга ажралади. Шахслараро муносабат риторикаси ҳурмат, ҳамкорлик ва киноя тамойиллари асосида амалга ошади. Матн риторикаси: ахборотни идрок этиш ва англаш тамойили, тежамкорлик тамойили, аниқлик ёки яққоллик тамойили, маънодорлик ёки ифодавийлик тамойили.

МУЛОҚОТ ФАОЛИЯТИ

когнитив, лисоний, нутқий, ижтимоий ҳаракатларнинг бир хилда иштирок этиши.

МУРАККАБ ШАКЛ

бошқа тил шакллариغا фонетик-семантик жиҳатдан қисман ўхшаш бўлган шакл (Блумфилд).

³ Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. – М.: Высшая школа, 1989. – С.8 – 10.

Н

**НЕЙТРАЛИЗА-
ЦИЯЛАШГАН
(МУЪТАДИЛ-
ЛАШГАН)
ЗИДЛАНИШ
НУТҚ I**

тил системасидаги зидланувчи аъзолар нутқ жараёнида муайян синтагматик муносабатга кириш натижасида улар ўртасида зидланишга асос бўлган белгининг йўқолиши (Трубецкой).

гапириш, сўзлашиш, мулоқот жараёни; тилнинг мулоқотда намоён бўлиши.

НУТҚ II

1. Қисқа муддатли, тарихан бетакрор сўздан фойдаланиш фаолияти (А.Гардинер). 2. Амалдаги тил. 3. Муносабат турларининг намоён бўлиши (Ельмслев).

НУТҚ БИРЛИГИ

лисоний бирликлар моддий шаклда (фонемани алоҳида нутқ товуши, морфемани алоҳида кўшимча, лексемани нутқда қўлланган сўзшакллар, ҳар хил модел ва конструкцияларни воқеланган, моддий шакл олган ясама сўзлар, сўз бирикмалари ва гаплар сифатида), ёзма ёки оғзаки кўринишларда юзага чиққан, этносоциопсихологик омиллардан холи ҳодисалар.

НУТҚИЙ АКТ

лингвистик акт; сўзловчи назарда тутган ҳар қандай элементар маъно фақат сўзловчи ва тингловчи ўртасида бирор

факт ҳақидаги оддий хабар баёни нутқий акт деб қаралади. Индивидуал нутқий жараён (Ельмслев). Нутқий мулоқотда мустақил қўлланиш билан бир қаторда бошқа шаклдаги фаолият таркибига кириш имконини берадиган эркинлик, мақсадлилиқ, мантиқий шаклланганлик, ҳаракатчанлик каби тавсифий белгиларга эга, коммуникатив жараён мантиқий давомлилигини акс эттирмайдиган, фақатгина хабар етказувчи кичик бирлик, мулоқот учун «қурилиш материали» ҳисобланади. Сўзловчининг маълум муҳитда, аниқ мақсадда тингловчига лисоний мурожаатидир. Нутқий акт уч босқичли фаолият: локутив, иллокутив ва перлокутив ҳаракатлардан иборат. Биз мулоқот жараёнида мазмундор лисоний калимани яратамиз ва уни талаффуз қилиш йўли билан нутқий фаолият бажарамиз, худди шу фаолият ижроси локуция ёки локутив актдир (locutionary act). Агарда бирор-бир сабаб билан (тилни билмаслик, гунг бўлиш) мазмундор гап тузилмаса ва у талаффуз этилмаса, локутив ҳаракат юзага келмайди. Масалан, Иссиқ чой дамладим гапи фақатгина ёзувда

қолса, локуция йўқ. Аммо мазмундор гаплар бекордан-бекорга тузилавермайди, уларни тузишдан ва талаффуз этишдан маълум бир мақсад кўзланасди (бу мақсад тил соҳиби онгида доимо мавжуд). Ушбу мақсаднинг воқеланиши эса иллокутив акт натижасидир. Иллокуция шахслараро (мулоқот иштирокчилари ўртасидаги) муносабатларнинг ифодаланишидир. Масалан, юқорида келтирилган Иссиқ чой дамладим гапини талаффуз этиш воситасида шу воқеа ҳақида хабар бериш, чойга таклиф қилиш, суҳбатдошнинг қандай чой ичишини (иссиқ ёки совуқ) билиш каби коммуникатив истакларни ифодалаш имкони бор. Ҳар қандай мулоқот ҳаракати натижавий (охирги) мақсадни кўзлаб бажарилиши ҳақида юқорида гапирилди. Бу мақсадга эришиш учун сўзловчининг нутқи тингловчига таъсир ўтказмоғи даркор. Нутқий фаолиятнинг таъсир ўтказиш босқичи перлокутив акт номини олган. Биз Иссиқ чой дамладим гапи талаффузининг натижасини тингловчи ушбу нутқий ҳаракатни биз истаган мақсадда (масалан, тингловчи чойнинг иссиқлигини эшитиб, уни ичишга

НУТҚИЙ ВАЗИЯТ

рози бўлишида) қабул қилишида кўра-миз. Демак, перлокуция тингловчи он-гига, ҳис-туйғуларига ва хатти-ҳаракатига таъсир ўтказиш фаолиятидир.

кўчада, телефонда, уйда, автобусда (машинада) ва ёзма нутқда (хат) каби кўринишларга ажратилади.

НУТҚИЙ МУЛОҚОТ

сўзловчи ва тингловчининг (коммуникантларнинг) фаолияти; ахборотлари, қизиқишлари, қобилиятлари, билим, кўникма, малакалари лисоний ва нолисоний воситалар билан бирга кўп таркибли, ранг-баранг прагматик қийматга эга таъсир жараёни.

НУТҚИЙ МУЛОҚОТНИНГ ТАРКИБИЙ ҚИСМЛАРИ

коммуникантларнинг бир-бирига самарали таъсири, лисоний ва нолисоний омилларнинг бутунлигидан ҳосил бўлган ўзига хос мураккаб бир тизим; у турли сатҳ, тизимларга мансуб элементларни бирлаштириб, ташқи ва ички омилларга ажратилади ва ҳар бири ўз парадигмасига эга бўлади.

НУТҚИЙ ФАОЛИЯТ

1. Социаллик ва индивидуаллик белгиларини ўзида мужассам этган, тил-нутқ муносабати бирлигидан ташкил топган бутунлик (Соссюр). 2. Тил ва нутқ синтези (Микуш).

НУТҚИЙ ҲАРАКАТ

суҳбатдошларнинг ўзаро розилиги ва суҳбат ташаббускорининг тузган режасини муайянлаштириш мақсадида танлаган йўли, амаллари. Суҳбатдошлар, одатда, бир-бирларига маълум кўринишда сўз навбати тугагани, иккинчиси ўз нутқий ҳаракатини бошлаши лозимлиги ҳақида ишора қиладилар. Сўзлаш навбатини олишни (**turn-taking**) тартибга солувчи қоида ва нормаларнинг кўпчилиги доимий бўлиб, уларга риоя этиш қатъий талаб қилинади.

Диалогнинг бошланиши ва тугалланиши, сўзлашиш навбатининг алмашинуви ҳамда таъриф қилиш ва унинг қабул ёки инкор этилиши. Нутқий мулоқот ситуатив прагматик система, коммуникантларнинг бир-бирига самарали таъсири, лисоний ва нолисоний омилларнинг бутунлигидан ҳосил бўлган ўзига хос мураккаб, ўта қисқа муддатли, оний ва ўзгарувчан бир тизим.

НОЭМА

глоссеманинг маъно томони
(Блумфилд).

П

ПАРАТАКСИС

сегмент бирликлар устига қўйилган ва синтактик бирликларни изоҳлашга ёрдам берадиган устсегмент бирликларни ўрганувчи тилшунослик бўлими.

ПЕРЛОКУТИВ АКТ

тингловчи фикрига нутқий таъсир этиб янги нутқ вазиятини юзага келтириш. У тингловчи муносабати, фикрлари билан боғлиқ ҳолда иллокутив акт таъсири ёрдамида ҳосил бўлади. Перлокутив атамаси ифодалаган тушунча нутқий акт масалаларига тааллуқли бўлиб, у нутқ адресатининг фаолияти ва фикрларига, шунингдек, ҳис-туйғуларига таъсир этиш функциясини бажариши билан характерланади.

ПЕРМУТАЦИЯ

конструкция таркибидаги лисоний бирликларнинг ўрнини ўзгартириш йўли билан трансформантларни ҳосил қилиш қоидаси.

ПЛЕРЕМА

мазмун плани бирлиги, мазмуний парча.

ПЛЕРЕМАТИКА

плеремаларни ўрганувчи тилшунослик бўлими.

ПРАГМАТИКА I

«иш», «ҳаракат» этимологик маъноларига эга. «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси»да *прагматика* тushунчаси куйидагича тавсифланади: «Прагматика инсоннинг ижтимоий фаолиятини ўзида қамраб олувчи нутқ жараёни, муайян алоқа вазияти орқали намоён бўлади. Лингвистик прагматика аниқ шакл, ташқи кўринишга эга эмас; унинг доирасига сўзловчи субъект, адресат, уларнинг алоқа-аралашувидаги ўзаро муносабатлари, алоқа-аралашув вазияти билан боғлиқ кўплаб масалалар киради»⁴. Прагматика бу амалиётдаги назария, назариядаги амалиёт бўлиб, назария ва амалиётнинг диалектик яхлитлигини ифодалайди. тилшуносликнинг алоҳида соҳаси, унинг тадқиқот доирасига мулоқот жараёнида лисоний бирликларни танлаб олиш, уларни қўллаш ҳамда ушбу қўлланишдаги бирликларнинг мулоқот иштирокчиларига таъсири каби масалалар ўрганилади.

ПРАГМАТИКА II

⁴ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 12 жилдли. 7-жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2004. – Б.164.

ПРАГМАТИК СИСТЕМА

гетероген табиатли система. У ситуатив / прагматик системанинг (ёки «муваққат система»нинг) турли қирралари муносабатлари билан ўзаро боғланади. Прагматик система учун ўта қисқа муддатлилик, онийлик, ситуативлик кабилар хос. Мазкур система оний (бир лаҳзали) моҳиятга эга, унинг таркибий қисмлари бир замонда воқеланадиган, яъни прагматик система элементлари учун замон ва макон умумийлиги шарт бўлган, система бирликлари бири иккинчисини такрорлайдиган, тўлдирадиган, этик-эстетик нуқтаи назардан безайдиган, системада маълум бир таркибий қисм эксплицит ифодаланмаган бўлса, бошқа элементлар унинг ўрнини бемалол боса оладиган, бир неча дискрет элементларнинг маълум бир мақсадни ифодалашга хизмат қилишидан юзага келган ўзига хос бутунликдир. Прагматик система мураккаб системанинг алоҳида информатив қийматли таркибий қисмлари бир-бирларини тўлдириб, марказий birlikда мужассамлашаётган ёки

яширинган маъно-моҳият, мақсадни ойдинлаштириб / муайянлаштириб / очиб / тўлдириб / безаб келади, яъни прагматик система элементлари информатив қийматида (таъсирчанликда) симметрия ҳукмрон бўлади бир компонент иккинчи компонентни тўлдириб, безаб келади.

**ПРАГМАТИК
СИСТЕМАНИНГ
МАРКАЗИ**

шу тизимнинг бошқа элементларига нисбатан асосий хусусиятларини ўзида яширган, имплицит шаклда мужассамлашган лисоний омил мулоқот жараёнининг марказий унсури.

**ПРАГМАТИК
ТИЛШУНОСЛИК**

ундан олдинги идрокий тадқиқ босқичи бўлган структур тилшунослик ютуқлари асосида шаклланган янги босқичдаги фаҳмий (эмпирик) тадқиқотлар, изланишлар натижаси. Прагматик лингвистика тизим деб лисоний бирликнинг қўлланилиш шароити ва ҳолатини тушунади, шу асосда муайян лисоний бирликни нутқий фаолиятда, воқеланишда ранг-баранг нолисоний омиллар ва сатҳлар бирликлари билан ҳамкорликда ўрганади.

ПРАГМАТИК ТЎСИҚ баён қилиниши лозим бўлган пропозицияга тўсиқ бўлувчи, унинг мазмунини хиралаштирувчи, сўзловчининг фикрлаш ва талаффузи билан алоқадор ҳодиса (прагматик помех).

ПРАГМЕМА турли сатҳга оид лингвистик воситаларнинг сўзловчи муносабати билан алоқадор ахборот кўринишлари (модус шакллари). Прагмемалар инсон ахлоқига таъсир этиш функциясига кўра информемалар билан оппозицияга киришади. Агар информема фақат интеллектуал-информатив белгиси билан намоён бўлса, прагмемалар сўзлашувчилар ўртасидаги муносабатда инсон ахлоқини акс эттириш хусусиятига кўра ажралиб туради ва айнан шу белгиси билан оппозицияда бўлади. Прагмемалар ҳам тилнинг турли сатҳдаги (даражадаги) бирликлари бўлиб, улар махсус прагматик топшириқ бажаришга хосланади. Булар инсон хулқини бошқариш учун тайинланади. Буларга нутқ субъекти ички руҳияти билан алоқадор эмоционал ҳодисаларни ифодаловчи тил бирликлари киради. Прагмемалар доимий прагматик ахборот ташувчилардир.

ПРИВАТИВ ЗИДЛАНИШ

қиёсга асос бўлган белги зидланувчи аъзоларнинг бирида бор, бошқасида йўқ бўлган зидланиш. Масалан, *т* *д*, *к*, *г* ундошлари ўртасида зидланиш приватив, зидланишга асос бўлган овоз белгиси зидланишларнинг биринчи аъзоларида йўқлиги, иккинчи аъзоларида борлиги билан характерланади (Трубецкой).

ПРОПОЗИЦИОНАЛ АКТ

синтактик бирликлар воситасида баён қилинган пропозиция, яъни асосий ҳукм. Пропозиционал акт кўринишида фақат нутқ предмети хусусидаги ахборот назарда тутилади. Бундай жумлалар семантик тузилишида бир вақтнинг ўзида талаффуз акти ва пропозиционал актга хос ил локутив акт кўринишлари мавжуд бўлади. Пропозиционал актлар фақат ягона шаклий структурага хос жумла асосида фикр ифодалаш билан характерланади. Бунда сўзловчи нутқ предмети хусусидаги биринчи ва иккинчи даражали ахборотни (бу сўзловчи мақсадига кўра алмашииб туради) бир жумла семантик қаторига жойлаштиради.

С

- СЕМА** бошқа майда бўлакка бўлинмайдиган энг кичик ҳам шаклий, ҳам функционал бирлик (Скаличка).
- СЕМЕМА** морфеманинг маъно томони (Блумфилд).
- СЕМИОТИКА** ахборот, маълумотларни сақ-лаш, уза-тиш учун хизмат қиладиган белгилар ва белги тизимларининг умумий ху-сусиятларини ўрганадиган фан соҳа-си, у ёки бу объектнинг семиотика нуқтаи назаридан ўрганиладиган ти-зими мақомини ҳам олган. Лингвистик семиотикадаги (семиотик лингвисти-ка эмас) асосий категория лисоний белги (лисоний бирлик) ҳисобланади. Бошқача айтганда, лингвосемиотика муайян лисоний бирликларни маълум бир ишора, белги, ифодаловчи сифа-тида талқин қилади.
- СИНТАГМА** нутқ оқимида бири иккинчиси орқа-сидан терилиб чўзиқликни ҳосил қи-лувчи нутқий бирликлар боғланиши (Соссюр).
- СИНТАГМАТИК БУТУНЛИК** икки ва ундан ортиқ элементларнинг ўзаро боғлиқ муносабатидан ташкил топган бутунлик (Соссюр).

**СИНТАГМАТИК
МУНОСАБАТ**

лисоний (лингвистик) бирликларнинг муайян бир чўзиқликдаги кетма-кет муносабат (Соссюр).

**СИНТАКСО-
ПРАГМАТИКА**

айн. Синтактик прагматика. Прагмасинтактик талқин ҳам синтактик элементларнинг сўзловчининг ўзи ифода этаётган фикрига муносабати билан белгиланади. Жумладан, хабар мазмунида қўшимча ахборот кўринишлари аниқлик, гумон, яширин каби прагматик мазмуннинг синтактик воситалар ёрдамида ифодаланиши прагмасинтактик талқин деб юритилади. Масалан, мактабга кетди билан мактаб томон кетди жумласининг мазмуни кескин фарқланади. Ёки Уй қурувчилар томонидан қурилди. Уйни қурувчилар қурди. Қурувчилар уй қурди. Отам ўқигин деган. Отам ўқигин деяпти. Отам ўқитмоқчи.

**СИНТАКТИК
ДЕРЕВАЦИЯ**

ҳосила гапнинг асос (ядро) гапдан грамматик мақоми ва мазмуни жиҳатидан фарқ қиладиган шаклий ўзгариш.

**СИНТАКТИК
КОНСТРУКЦИЯ**

таркибидаги бевосита иштирокчиларнинг ҳар қайсиси боғлиқ морфема бўлмаган тил шакли (Блумфилд).

**СИНХРОН
(СТАТИК)
ЛИНГВИСТИКА
СОДДА ШАКЛ**

тилшуносликнинг объектларнинг муайян бир давридаги турғун ҳолатини ўрганувчи бўлими (Соссюр).

бошқа тил шакллариغا ўхшамаган шакл (морфема).

**СОЦИО-
ЛИНГВИСТИКА**

лисоний бирликларнинг нутқда яшаш шарт-шароитларини ўрганувчи махсус фан.

СТРУКТУРА

1. Ўзаро боғланган ва шартланган муносабатда бўлган элементлардан ташкил топувчи бутунлик.

2. Муносабат тугунлари (Ельмс-лев).

3. Бевосита кузатишдан яширинган ва илмий таҳлил асосида тикланган тилнинг ички аъзоси (Новак).

**СТРУКТУР
ТИЛШУНОСЛИК**

тизимни бир сатҳга алоқадор ва онгу хотираю тафаккур билан боғлиқликда олиб (чунончи, *ассалому алайкум, ассалом, салом, ҳелло...* каби бирликларни битта «саломлашиш» лисоний парадигмасига бирлаштириб), лисоний тизимни (имкониятлар силсиласини) таҳлил қилган структур тилшуносликда ажратилган тизиму тизимчалар таркибан гомоген бўлади. Структур тилшуносликда муайян шахс, замон, макон ва фаолиятдан ажратилган бир турли бирликлар алоқадорлигига эътибор берилса,

**СУБСТАНЦИАЛ-
ПРАГМАТИК
ЁНДАШУВ**

структурализмда (систем-структур тилшуносликда) система структурал «*анохрон-структурал система*» ҳисобланади. Структурал система учун анохронлик маълум даражадаги узоқ вақт учун ўзгармаслик, барқарорлик, давомийлик хос бўлса, бир неча дискрет элементларнинг маълум бир мақсадни ифодалашга хизмат қилиши ва ўзига хос бутунлик ташкил этиши билан бирлашади. Бундай системада бирликлар ўзаро барқарор муносабатлар билан боғланган, яъни бир системага бирлашган бўлади, одатда, бир-бирини эслатиб туради. Айни замонда бири иккинчисини рад қилади, бир-бири билан синтагматик муносабатга кириша олмайди, биргаликда қўлланилмайди. Ўзбек фанида шаклланаётган тилшуносликнинг янги эмпирик йўналиши сифатида лисоний имкониятларни сўзловчи, тингловчи, уларнинг мулоқот жараёнидаги ўзаро муносабати, мулоқот вазияти сингари нолисоний ҳодисалар билан боғлиқ ҳолда ўрганади. Шахснинг лисоний имкониятлардан амалий фойдаланиши сўзловчи ҳамда тингловчининг шахсий

сифатлари, нутқ мақсади, унинг турлари (ошкора ёки яширин), шакллари (хабар, сўроқ, буйруқ, илтимос, маслаҳат, ваъда бериш, саломлашиш, сўрашиш, хайрлашув, узр, табрик, шикоят кабилар), нутқ стратегияси ва тактикаси, нутқ одоби, мулоқот маданияти, сўзловчи ёки тингловчининг дунёқараши, билим даражаси, қизиқишлари каби қатор нолисоний омиллар билан муштарак ҳолда юзага чиқади.

СУБСТАНЦИЯ

1. Сизги аъзолари таъсирига берилувчи моддийлик (Соссюр). 2. Маълум шаклнинг (моҳиятнинг) бевосита кузатишдаги хилма-хил моддий кўринишлари (Ельмслев).

СУБСТИТУТ

маълум синфга мансуб бўлган бир шаклнинг муайян бир шароитда бошқаси билан алмашилиб келиши (Блумфилд).

СУБСТИТУЦИЯ

1. Ифода планидаги ўзгаришнинг мазмун планидаги ўзгаришга олиб келмайдиган муносабат.

2. Конструкция таркибидаги бир лисоний бирликни бошқаси билан алмаштириш йўли билан трансформантларни ҳосил қилиш қоидаси.

СХЕМА

тил бирлигининг соф шакл сифатидаги изоҳи.

СЎЗ-МОРФЕМА

битта эркин морфемадан ташкил то-
пган бирлик. Минимал эркин шакл
(Блумфилд).

Р

РЕПРЕЗЕНТАТИВ АКТ

хабар нутқий акти. Нутқий актнинг
биринчи кўриниши репрезентатив ак-
тдир. Репрезентатив ифода таркиби
пропозицияга сўзловчининг муноса-
бати ҳамда нутқ иштирокчиларининг
коммуникатив ниятига кўра қуйида-
ги иллокутив белгиларга эга бўлади.
Репрезентативлик белгиси сўзловчи-
нинг ифодани қатъий ишонч билан та-
лаффуз қилишига боғлиқ. Талаффуз
жараёнининг ўзида коммуникатив ният
актининг репрезентатив актдаги дара-
жаси сўзловчининг талаффуз имкони-
ятлари воситасида ажратилади ҳамда
хабар даражасини белгиловчи лисо-
ний ва нолисоний факторлар уларни
таснифловчи маълум принцип вазифа-
сини бажаради. Репрезентатив нутқий
актларда сўзловчининг ички нияти
пропозиция баёнидаги ҳукмнинг тас-
диғи сифатида унга нутқ субъектининг

қатъий ишончидир. Репрезентатив актларни аниқлашда нутқ иштирокчиларига хос коммуникатив ният, мақсад тушунчаси бош мезон ҳисобланади. Сўзловчи коммуникатив ниятига хос фақат нутқ предмети хусусидаги хабар баёни репрезентатив акт тушунчасини ифодалайди.

РЕТИК АКТ

ҳар қандай ифоданинг референция ва мазмун билан таъминланиш жараёнидаги сўзловчи муносабатининг юзага чиқиши. Ретик актда сўзловчи сўзлардан фойдаланиш жараёнида уларни маълум мазмун ва референция билан таъминлайди. Нутқий акт талаффузининг бошланишида сўзловчи муносабатининг англаниши ретик акт тушунчасини билдиради. Ретик актнинг бошланиши билан прагматиканинг чегараси намоён бўла бошлайди. Шу нуқтаи назардан қараладиган бўлса, сўзловчи ва тингловчи орасидаги вербал ҳамда новербал муносабатнинг объектив оламдаги ҳақиқийлик ёки ҳақиқий эмаслик даражаларининг мазмуний ифодасида прагматика моҳияти англанади. Ретик акт кишилар ўртасидаги алоқа-аралашув жараёнидаги

билиш, ифодалаш ва англашнинг аниқ (объектив) ҳамда хусусий манфаатдорлик даражаси билан белгиланади. Ўзбекларда *Бола тўғри гапиради* иборасининг мавжудлиги ҳам бир-бир ярим яшар боланинг прагматик имкониятлари чегараланганлиги белгисидир. *У эртага ўша ерда бўлишини айтди* жумласи ретик акт ҳисобланади. Грамматик қоидалар асосида талаффуз қилинган ифодани маълум мазмун ва референция билан таъминлаш ҳамда тингловчи томонидан унинг тўғри англаниши ретик акт саналади.

РЕФЕРЕНЦИАЛ АКТ

объектив оламдаги нарса-предмет, воқеа-ҳодисаларнинг нутқий номланиши ва уларнинг ўзаро мувофиқлиги. Референциал акт тўрт: синтактик, мантиқий-семантик, сигматик ва прагматик жиҳатига кўра аниқланади. Мазмуний (референциал) акт семантик акт бўлиб, унда прагматик жиҳатдан суҳбатдошларнинг билим фонди асосидаги муносабат ҳисобга олинади. Нутқ предмети ҳақидаги сўзловчи ва тингловчи нутқига хос тасдиқ эса умумиллокутив акт саналади. Тасдиқ тамомила яқунланган

мазмуний актдан сўнг ҳосил бўлади. Аввалги ҳамда янги фактларни қамраб олувчи аниқ ва мазмуний актлар тасдиқнинг аргументларидир.

Т

ТАГМАЪНО

Йиғиқ вербал шакл воситасида баён қилинган яширин коммуникатив ният. Подтекст яширин мазмуннинг компонентлари саналади. Тагмаъно тушунчаси семиологик ҳодиса ҳисобланиб, у матннинг ички семантик структурасида иштирок этади. Сўзлашувчиларнинг объектив олам хусусидаги тасаввурлари ва ўзаро муносабатлари яширин мазмуннинг тагмаъно кўринишларида ўз ифодасини топади. Тагмаъно матннинг семантик таркибий қисмларидан бири саналиб, у нутқ вазияти билан узвий боғланади. Тагмаъно имплектив мазмуннинг асосий кўринишларидан ҳисобланади.

ТАФАККУРНИНГ ИЛК ШАКЛЛАРИ

билиш жараёнида ҳосил бўладиган умумийлик ва хусусийлик. Инсон борлиқни «ўзлаштириш» жараёнида

ТАШҚИ ОМИЛ

дастлаб хусусий белгиларга эътиборни қаратиб, кейин хусусийликлар қиёси асосида умумийликни ўзлаштиради.

шу асосида воқеланадиган таркибий қисмлар парадигмасига мулоқотнинг мақсад парадигмаси, нутқий ҳолат (*савиясига, ижтимоий мавқеига, ёшига, маълумотига, мутахассислигига кўра ва ижтимоий қийматига кўра*) парадигмаси ва нутқий вазият (*кўчада, телефонда, уйда, автобус (машинада) ва ёзма нутқда: хат*) парадигмаси, миллий (этник), маданий (этик) парадигмалар киради.

ТИЛ I

1. Тил эгаларининг ҳар бири хотирасида мавжуд бўлган нутқий фаолиятга киришиш имконияти, нутқий фаолиятнинг бир қисми (Соссюр). 2. Тил эгалари онгида виртуал мавжуд бўлган грамматик система (Соссюр). 3. Ҳар қандай луғат ва ҳар қандай синтактик моделлар йиғиндиси (А.Гардинер). 4. Муносабат тугунлари (Ельмслев). Амалда қандай моддийлашишига боғлиқ бўлмаган соф схема, соф шакл (Ельмслев).

ТИЛ II

1) маълум жамият аъзолари ўртасидаги мулоқот қилиш системаси, тафаккурнинг ривожланиш воситаси сифатида маданий-тарихий анъаналарни бир авлоддан иккинчисига етказиш учун хизмат қилувчи восита; 2) тилдаги бирликлар ўртасидаги алоқаларни ўрганиш тил системаси ва ундаги бирликлар ўртасидаги боғланишларнинг қай тарзда эканлиги тил структураси. Ана шу маънода «тил» «нутқ» терминига қарама-қарши қўйилади.

ТИЛНИНГ ИФОДА ЖИҲАТИ

тилнинг ташқи томони, структураси, ундаги бирликлар (товушлар, морфемалар, сўзлар, сўз бирикмалари, гаплар).

ТИЛНИ ИММАНЕНТ ЎРГАНИШ

тилни нолисоний (физик, физиологик, психологик, мантиқий, социологик) ҳодисалар қоришмаси (конгломерати) сифатида эмас, балки ўз ичида ёпиқ бўлган бир бутун структура, ўзига хос (sue generis) ички структура сифатида ўрганиш (Ельмслев).

ТИЛНИНГ МАЗМУН ЖИҲАТИ

тилдаги бирликларнинг маъно-мазмун томони.

ТИЛНИ	тилни ўзгарувчан, ўткинчи, иккинчи даражали белгиларини нолисоний ҳодисалар билан қоришиқ ҳолда ўрганиш (Ельмслев).
ТРАНСЦЕНДЕНТ	
ЎРГАНИШ	
ТИЛ ФАЛСАФАСИ	тилшуносликнинг тил ва нутқнинг умумфалсафий асосларини ўрганивчи соҳаси.
ТИЛШУНОС	(лингвист) тилшунослик фани бўйича мутахассис.
ТИЛШУНОСЛИК	(лингвистика) тил ҳақидаги фан.
ТИЛШУНОСЛИККА	тилшунослик фани бўйича бошланғич сабоқлар мажмуи.
КИРИШ	
ТИНГЛАШ	мулоқотнинг энг муҳим компоненти. У фаол жараён бўлиб, фикрнинг маъносини, сўзловчининг мақсадини англашга интилиш каби жараёнларни ўз ичига олгани боис тушуниш билан чегарадош. Тинглашни икки гуруҳга ажратиш мумкин: рефлексив ва норефлексив. Норефлексив тинглаш сўзловчи кучли эмоционал кечинмаларни (мусибат, алам ёки, аксинча, шоду хуррамликни) бошдан кечириётганида ва тушунувчи тингловчига муҳтож бўлганида қўлланади, яъни суҳбатдош ўз кечинмалари билан ўртоқлашмоқчи бўлганида ишлатилади. Норефлексив

тинглашда жавоблар минималлаштирилади. Жавоблар нейтрал, суҳбатдошни ўз фикрини давом эттиришга ундайдиган бўлиши керак. Уларнинг энг кенг тарқалганлари қуйидагилар: «Шундайми?», «Давом этинг, бу жуда қизиқ-ку», «Ҳа, ҳа, тушуняпман», «Бунга эшитишдан жуда хурсандман», «Хўш, хўш, хўш», «Шунақа гаплар денг». Бундай жавоблар суҳбатдошни руҳлантиради. Рефлексив тинглашда адресат сўзловчи фикрини уқишга, ўзига сингдиришга, унинг баёнига, аввало, ҳар хил ифодавий усуллар билан (юз, кўз ва бошқа аъзоларнинг ҳар хил ҳолати билан) муносабат (асосан уқиш, англаш, ўзлаштириш, ҳайрат, тушунмаслик каби) билдиришга қаратилган бўлади. Рефлексив тинглашда адресат мулоқотга сўзловчи мавқеида киришганида унинг фикри коммуникатор (сўзловчи) баёни билан узвий боғлиқ.

ТИНГЛАШ УСУЛЛАРИ

1) сўзма-сўз қайтариш; 2) бошқача талқин қилиш. Биринчиси суҳбатдошни қўллаб-қувватлашни билдиради. Иккинчи усул сўзловчининг

сўзларини тинглаб, ундаги асосий ғояни мухтасар, ўз талқинида ифода этиш. Бундан ташқари, тинглаш жараёнида «Йўғ-э», «Наҳотки?», «Яша», «Қара-я», «Қойил!» каби луқмалар билан суҳбатдошимизни гапиришга ундаб турамыз.

ТРАНСФОРМАЦИЯ

ядро гаплардан турли шаклий ўзгаришлар асосида бош маънони сақлаган ҳолда иккиламчи синтактик қурилмаларнинг ҳосил қилиниши.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ОПЕРАТОРИ

операнддан трансформни ҳосил қилувчи восита.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ҚОИДАЛАРИ

трансформацияни амалга ошириш учун қўлланиладиган усуллар.

У

УМИС

умумийлик, моҳият, имконият, сабаб. УМИС бевосита кузатишда берилмаган ҳодисалар остида турган умумийлик, моҳият, имконият, сабабларни фарқлайди, ақлий таҳлил асосида очиш билан узвий боғлиқ.

УМИСМ

умумийлик, моҳият, имконият, сабаб, мажбурият.

УНДАШ АКТИ

буйруқ акти. Ундаш акти ўзида коммуникатив (иллокутив) мақсаднинг баён қилинишига кўра репрезентатив актлардан фарқланади. Ундаш актини содир этиш учун сўзловчи пропозиционал мазмунда маълум бир нарса, ҳодиса юзасидан хабар бериш билан тингловчини қайсидир ҳаракатларни бажаришга ундайди. Сўзловчи маълум нутқий актни бажариш жараёнида бирор ифодани талаффуз қилиш билан тингловчини қайсидир хатти-ҳаракатларни бажаришга ундайди.

Ф

ФАТИК АКТ

товуш бирикмалари ва сўзларни маълум грамматик қоидалар ёрдамида талаффуз этиш. Фатик акт турида маълум сўз ёки бирикмалари талаффуз қилинар экан, унда сўзловчи назарда тутган фикрнинг тўғри ифодаланиши ва англаниши учун зарур грамматик қоидалардан фойдаланилади. Прозаик нутқда эга иккинчи даражали бўлак кесим

шаклидаги жумлалар тартиби фатик акт учун асос қилиб олинади. Масалан: «Қизинг ҳар ерда бўлса ҳам соғ бўлсин». Фатик акт турида маълум сўз ёки бирикмалар талаффуз қилинар экан, унда сўзловчи назарда тутган фикрнинг тўғри ифодаланиши ва англаниши учун зарур грамматик қоидалардан фойдаланилади. Прозаик нутқда эга иккинчи даражали бўлак кесим шаклидаги жумлалар тартиби фатик акт учун асос қилиб олинади. Масалан: «Қизинг ҳар ерда бўлса ҳам соғ бўлсин». Фатик акт учун сўзловчи томонидан маълум сўз ва ибораларнинг грамматик қоидалар ёрдамида талаффуз этилиши асос деб қаралади.

ФОНЕМА

1. Реал талаффуз қилинувчи товушлар абстракцияси (моделли, инварианти) (Болдуэн).
2. Муайян тил нуқтаи назаридан кетма-кет бошқа майда фонологик бирликка бўлинмайдиган фонологик бирлик (Трубецкой).
3. Овоз белгисининг минимал ўхшашлиги (Блумфилд).
4. Фарқловчи (релевант) белгилар йиғиндиси

ФОНЕТИК АКТ

(Трубецкой). 5. Функционал бўлинмас таксема (Ельмслев). 6. Бир жумлани иккинчисидан фарқлаш учун хизмат қилувчи тил ифода системасининг минимал бирлиги (Глисон). сўзловчи учун маълум товушлар талаффузи. Товушлар талаффузи бир жиҳатдан юзага келаётган сўз маъноларининг тўғри ифодаланиши ва англанишида муҳим ўрин тутди. Иккинчи томондан, товушларнинг маълум акцент билан талаффуз қилиниши нутқда прагматик тўсиқ (шум) тушунчасини юзага келтиради. Бундай талаффуз услуби кўпинча нутқ субъектига хос баъзи маълумотларни ифода этади, бу эса пропозиционал мазмуннинг тўғри англаниши учун тўсиқ бўлади. Баъзи ҳолатларда ёзувчининг индивидуал услуби билан боғлиқ равишда ёки образнинг эмоционал ҳолатини кўрсатиш мақсадида товушлар талаффузи меъёрий ҳолатдан чиқарилади. Бундай усул образнинг руҳий ҳолатини аниқ тасвирлаш мақсади учун қўлланади.

**ФОНОЛОГИК
МУҲИМ (РЕЛЕ-
ВАНТ) ЗИДЛАНИШ**

маълум бир тилдаги икки сўзни бир-биридан фарқлаш учун хизмат қилувчи зидланиш (Трубецкой).

**ФОНОЛОГИК
НОМУҲИМ (ИР-
РЕЛЕВАНТ)
ЗИДЛАНИШ**

маълум бир тилдаги икки сўзни бир-биридан фарқлаш учун хизмат қилмайдиган зидланиш (Трубецкой).

**ФОНО-
ПРАГМАТИКА**

айнан фонетик прагматика, фонетик воситалар ёрдамида баён қилинган нутқий жараёни тадқиқ этади. Нутқда товуш ҳамда оҳангларнинг маълум яширин (иллокутив) мақсад билан қўлланиши натижасида муаллиф муносабатининг ифодаланиши фонопрагматик таҳлил объекти ҳисобланади. Лексема семасида прагматик семанинг ҳосил бўлишида фонетик жараёнлар муҳим аҳамиятга эга. Бу товуш ўзгариши, товуш орттирилиши, товуш тушиши, товуш иккиланиши ҳодисалари билан юзага чиқади. Лингвистик бирликлар таркибидаги товушларнинг ўзгариши натижасида ҳосил бўлувчи маъноларни фонопрагматика тадқиқ этади.

ФОРМАНТ

сўзнинг қисмини ташкил этувчи боғлиқ шакл (Блумфилд).

ФУНКТИВ

тобе муносабат аъзолари (Ельмслев).

**ФУНКЦИОНАЛ
ЛИНГВИСТИКА**

тахлил жараёнида лисоний бирликларнинг структураси билан бирга вазифасига эътиборни қаратувчи структур тилшунослик тармоғи.

ФУНКЦИЯ

1. Таҳлил учун шарт-шароит тақозо этган боғлиқлик (Ельмслев).
2. Лисоний бирлик вазифаси (Трубецкой).
3. Лингвистик бирликлар ўртасидаги тобе муносабат (Ельмслев).

Ш**ШАХС УНСУРИ**

гендер, характер-хусусият, ахлоқий, эътиқодий, эстетик, жисмоний, профессионал, ёш, савия каби қатор белгиларга эга унсур. Шахс унсури нутқий мулоқот марказидир.

Э**ЭКСПЛИЦИТ
ИФОДА**

шаклан ва мазмунан ошкора ифода.

ЭКСПОЗИТИВ АКТ ЭМПИРИК МЕТОД	матн воситасида берилган хабар. тилдаги дедуктив босқични (иерархияни) ўрганиш учун қўлланиладиган метод.
ЭМПИРИК ТАМОЙИЛ	матнни уч хил талаб асосида (1) зиддиятлардан холилик; (2) таснифнинг тўлиқлиги; (3) соддалик ўрганиш (Ельмслев).
ЭНДОЦЕНТРИК КОНСТРУКЦИЯ	бирикмани унинг етакчи қисми билан алмаштириш мумкин бўлган конструкция (Блумфилд).
ЭПИСЕМЕМА	тагмеманинг маъно томони (Блумфилд).
ЭРКИН АЛМАШИНИШ ДИСТРИБУЦИЯСИ ЭРКИН МОРФЕМА	бир хил қуршовда икки элементнинг бири иккинчиси ўрнида келиб маънони ўзгартирмайдиган муносабат. жумла бўлиб келиш имкониятига эга шакл.
ЭТНОСОЦИОЛИНГ- ВИСТИКА	социолингвистиканинг нутқни ҳам лисоний, ҳам этик-этнографик хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда тадқиқ этиш натижасида пайдо бўлган янги тармоғи.

Қ

ҚИЙМАТ

бир бирликни иккинчи бирликка нисбатлаш орқали намоён қилинадиган маънонинг таркибий қисми (Соссюр).

ҚУРШОВ

элементлар қуршови.

ҚЎШИМЧА

бир хил қуршовда икки элементнинг бири иккинчиси ўрнида кела олмайдиган муносабат.

ДИСТРИБУЦИЯ

Ҳ

ҲУРМАТ ТАМОЙИЛИ

ижтимоий муносабат тамойили. Ҳамкор суҳбатдош шахсига эҳтиром мазмунидаги ушбу тамойил лисоний ва нолисоний мулоқотнинг барча турларига хосдир. Ҳурмат тамойилига амал қилган ҳолдагина ижтимоий муносабатлар самарадорлигига эришиш мумкин, чунки «ижтимоий мувозанат ва дўстона муносабатни сақлаш» мулоқотда муваффақият омилидир. Ж.Лич ҳурмат тамойилини қуйидагича таърифлайди: «Қўпол фикр ва ҳукм ифодасини имкони борича (мавжуд вазиятни инобатга олган ҳолда) камайтириш».

ҲУРМАТ ТАМОЙИЛИ ҚОИДАЛАРИ (ПО- СТУЛАТЛАР)

1. Хушмуомалалик, назокат, одоб қоидаси (суҳбатдош уринишлари «сарфи»ни камайтир; унинг фойдасини кўпайтиришга ҳаракат қил).
2. Ҳиммат, олижаноблик қоидаси (ўз фойдангни камроқ кўзла, барча «сарф»ни ўз зиммангга ол).
3. Маъқуллаш, таҳсин қоидаси (ўзгаларни ёмонлама, ғийбат қилма, койима).
4. Камтарлик, камсуқумлик, оддийлик қоидаси (ўз-ўзингни мақташни кескин камайтир).
5. Ризолик, муросасозлик қоидаси (тортишувлардан қоч, муроасага интил).
6. Хуш кўриш, майл, ёқтириш қоидаси (хайрихоҳ, оққўнгил бўл).

ТИЛШУНОСЛИК ОҚИМЛАРИ (МАКТАБЛАРИ)

АМАЛИЙ ТИЛШУНОСЛИК

тилшуносликнинг машина ёрдамида таржима ва ёзуви бўлмаган тилларни яратишни тадқиқ этувчи соҳаси; кишиларга хат-савод ўргатиш соҳаси.

ДИАХРОНИЯ

тилнинг тарихий тузилиши, унинг ҳолати, ривожланиши ва ўзгаришларини аниқлаш.

ДИСТРИБУТИВ УСУЛ

тилдаги бирликларнинг (фонема, морфема каби) турли ўринларда ишлатилишини ўрганувчи усул.

«ЁШ ГРАММАТИКАЧИЛАР»

тилдаги алоҳида хусусиятларни фақат тарихий жиҳатдан қараб, фонетик қонуниятларнинг барча тиллар учун умумий, ўзгармас эканлигини таклиф этган XIX аср охири ва XX аср бошларидаги тилшунослик оқими. Бу мактаб намояндалари: рус тилшунослари Ф.Ф.Фортунатов, А.Шахматов, немис тилшунослари И.Шмидт, Г.Остгоф, К.Бругман, Г.Пауль, француз тилшуноси М.Бреаль ва бошқалар.

ЖЕНЕВА МАКТАБИ

тилнинг ҳозирги ижтимоий хизматини ўрганиш билан боғлиқ жиҳатларини ўрганувчи оқим. Унинг намояндалари Ш.Балли, Ш.Сешше, С.Карцевский кабилар.

ИНТРАЛИНГВИСТИКА

фақат тилга тегишли маълумотларни ўрганиш.

КОПЕНГАГЕН МАКТАБИ

Дания тилшунослигидаги структурал оқим. Бу мактаб тилнинг ички қурилишидаги умумий

**ЛИНГВИСТИК
ЖУҒРОФИЯ**

хусусиятларни текширувчи методларни таклиф этган.

тилшуносликнинг турли лаҳжалар тарқалишини илмий ўрганувчи соҳаси.

ЛИНГВИСТИК УСУЛ

тилни илмий тадқиқ этиш усуллари йиғиндиси.

МАКРОЛИНГВИСТИКА

кишилик жамиятидаги барча белги системаларини ва уларнинг ўзаро боғланишини ўрганиш.

МИКРОЛИНГВИСТИКА

бир тил системасидаги алоқалар ва қарама-қаршилиқларни ўрганиш.

НАТУРАЛИСТИК ОҚИМ

тилни табиий организм сифатида қараган XIX асрдаги тилшунослик оқими (немис тилшунослари А.Шлейхер, М.Моллер бу оқим намояндаларидир).

ПАЛЕОЛИНГВИСТИКА

(лингвистик палеонтология) тилшуносликнинг тил луғати, грамматикаси ва бошқа хусусиятларидан келиб чиқиб, унда дастлабки сўзлаган халқнинг ҳаёти ва маълум ҳудудда тарқалиши ҳамда тафаккур жиҳатини илмий тадқиқ этувчи соҳаси.

ПАРАДИГМАТИКА

тилдаги бирликларни унинг системасидаги бирлашган синфлар,

ПРАГА МАКТАБИ

гуруҳлар ва ҳ.к. тартибида қараб, уларни ўзаро қарама-қарши қўйиш, масалан, х у.

структурал-функционал оқим, тилнинг ифода ва мазмун ҳамда бошқа томонларини ўрганган. Бу мактаб намояндalари В.Матезиус, В.Скаличка, Б.Трнка, Й.Вахек, Н.С.Трубецкой ва бошқалардир.

ПСИХОЛИНГВИСТИКА

тилшуносликнинг одам нутқи фаолиятини руҳий жиҳатдан ўрганувчи бўлими.

ПСИХОЛОГИЗМ

тилни психологик фаолият натижаси деб қарайдиган тилшунослик оқими.

РИЁЗИЙ (МАТЕМАТИК) СИНТАГМАТИКА

тилдаги бирликларни бир йўналишда бириктириш, масалан, $A_1, A_2 = Ax$.

СИНХРОНИЯ

тилнинг ҳозирги тузилишини, ҳолатини ўрганиш.

СОЦИОЛИНГВИСТИКА

1) (тил социологияси) тилшуносликнинг тил ва ижтимоий ҳаёт ўртасидаги боғланишнинг сабабларини илмий ўрганувчи бўлими; 2) тилларни ижтимоий фарқлашни, яъни унинг турли ижтимоий гуруҳлар томонидан қўлланишини илмий ўрганувчи соҳа.

СТРУКТУРАЛИЗМ

тилдаги ички алоқаларни ва тилдаги босқичлар ўртасидаги боғланишларни ҳозирги аср тилшунослигида турли мактаб намояндалари томонидан илмий ўрганувчи оқим (совет, АҚШ, Дания, Прага, француз структурализм мактаблари мавжуд).

СТРУКТУРАЛ УСУЛ

тил системасидаги алоқалар, боғланишлар ва қарама-қаршиликлар асосида ундаги бирликлар ва турли хусусиятларни аниқлаш усули.

ТАСВИРИЙ (ДЕСКРИПТИВ) ТИЛШУНОСЛИК ОҚИМИ

тилни формал усуллар ёрдамида ўрганувчи оқим. Бу оқимнинг турли кўринишлари мавжуд. Улардан бири Америка дескриптив тилшунослиги бўлиб, унинг кўзга кўринган намояндалари Ф.Боас, Л.Блумфильд, З.Харрис кабилардир.

ТИЛНИ ИЛМИЙ ТАДҚИҚ ЭТИШ УСУЛЛАРИ

ТИЛШУНОСЛИК

тилни илмий тадқиқ этишда риёзий (математик) методларнинг қўлланишини ўрганадиган соҳа.

**ТРАНСФОРМАЦИОН
УСУЛ**

тилдаги маълум синтактик қурилишни (структурани) унинг бошқа кўринишлари билан алмаштириш усули.

**УМУМИЙ
ТИЛШУНОСЛИК**

тилшуносликнинг турли тилларга оид умумий масалаларни ўрганувчи соҳаси.

**ХУСУСИЙ
ТИЛШУНОСЛИК**

тилшуносликнинг алоҳида тилларни (масалан, ўзбек рус, инглиз, француз, немис, испан тилшунослиги ва ҳ.к), уларнинг хусусиятларини ўрганувчи соҳаси. Муайян тилни ўрганувчи мутахассислар илмий тадқиқ этувчи тилнинг номи билан руссист, турколог, германист, африканист ва ҳ.к. деб аталади.

**ЭКСПЕРИМЕНТАЛ-
ФОНЕТИК УСУЛ**

нутқ товушлари, бўғин, урғу ва интонацияни алоҳида аппаратлар ёрдамида (кимограф, спектограф, осциллограф, рентген ва ҳ.к.) ўрганувчи усул.

ЭКСТРАЛИНГВИСТИКА

урф-одат, ижтимоий-тарихий, жуғрофий, ижтимоий ва бошқа хусусиятларнинг тилнинг қўлланиши ва ривожланиши билан боғлиқ томонларини ўрганиш.

ЭТНОЛИНГВИСТИКА

тилшуносликнинг тил ва халқ ўртасидаги боғланишнинг урф-одат билан боғлиқ хусусиятларини илмий ўрганувчи соҳаси.

ҚИЁСИЙ-ТАРИХИЙ УСУЛ

қариндош тиллардаги эски манбалар ва уларнинг ҳозирги хусусиятларини қиёслаш натижасида тилларнинг қадимий аломатларини аниқлаш усули.

ҚИЁСИЙ-ТИПОЛОГИК УСУЛ

тилларнинг қариндошлигидан қатъи назар, улардаги ўхшаш ва фарқли аломатларни аниқлаш методи. Баъзан қиёсий усул номи билан икки ёки ундан ортиқ тилларнинг фонетик, грамматик, лексик ва услубий хусусиятларини чоғиштириб ўрганиш тушунилади. Масалан, рус ва ўзбек тилларининг қиёсий грамматикаси.

МУНДАРИЖА

А.....	3
Б.....	5
В.....	5
Г.....	6
Д.....	6
И.....	11
К.....	16
Л.....	18
М.....	20
Н.....	27
П.....	32
С.....	38
Р.....	43
Т.....	46
У.....	51
Ф.....	52
Ш.....	56
Э.....	56
Қ.....	58
Ҳ.....	58
Тилшунослик оқимлари (мактаблари)	59
Тилни илмий тадқиқ этиш усуллари.....	63

Илмий-оммабоп нашр

Тоирова Гули Ибрагимовна

ПРАГМАЛИНГВИСТИКА

ЎҚУВ ЛУҒАТИ

Муҳаррир: Абдулла ШАРОПОВ

Бадий муҳаррир: Баҳриддин БОЗОРОВ

Техник муҳаррир: Нодир РАХИМОВ

Саҳифаловчи: Иномжон ЎСАРОВ

Мусаҳҳиҳ: Отабек БОҶИЕВ

Нашриёт лицензияси: AI №134, 27.04.2009
Теришга берилди: 13.10.2016 й.
Босишга рухсат этилди: 23.10.2016 й.
Офсет қоғози. Қоғоз бичими: 60x84 $\frac{1}{16}$.
Agial гарнитураси. Офсет босма.
Ҳисоб-нашриёт т.: 6,24. Шартли б.т.: 7,56.
Адади: 500 нусха.
Буюртма №

«AKADEMNASHR» нашриётида тайёрланди ва чоп этилди.
100156, Тошкент шаҳри Чилонзор тумани 20^А-мавзе 42-уй.

Тел.: (+99871) 217-16-77
e-mail: info@akademnashr.uz
web: www.akademnashr.uz